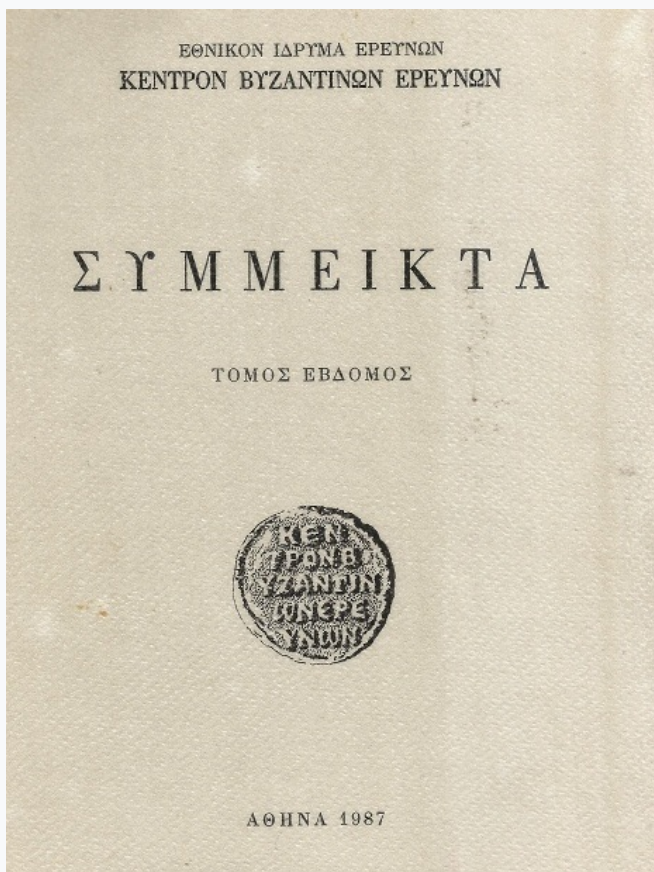

Byzantina Symmeikta

Vol 7 (1987)

SYMMEIKTA 7

Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (ΙΓ΄-ΙΕ΄ αι.)

Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.715](https://doi.org/10.12681/byzsym.715)

Copyright © 2014, Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ Λ. (1987). Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (ΙΓ΄-ΙΕ΄ αι.). *Byzantina Symmeikta*, 7, 183–191. <https://doi.org/10.12681/byzsym.715>

ΡΩΜΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ* (ΙΓ' - ΙΕ' αϊ.)

Δέν είναι ιδιαίτερα δυσχερές νά συλλάβουμε καί νά κατανοήσουμε τά εμπόδια, στά όποια προσέκρουαν οί ιστορικοί καί ειδικότερα οί "Έλληνες, τούς δύο τελευταίους αιώνες μετά τή σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, όταν ἔπρεπε νά προσεγγίσουν καί νά ἐγκύψουν σέ θέματα πού ἄπτονταν ἑνός παρελθόντος, λιγότερο ἢ περισσότερο μακρινοῦ, τὸ όποιο ὅμως συχνά ἐπιστρατευόταν γιά νά στηρίξει τὸ παρόν¹. Αὐτή ἡ διαπίστωση ἰσχύει κατ' ἐξοχήν γιά τήν ταυτότητα, δηλαδή τὸ σύνολο τῶν στοιχείων ἐκείνων, τὰ όποια ὀδηγοῦν ἕνα ἄτομο ἢ μία κοινωνική ομάδα νά ἀποκτήσουν μία συγκεκριμένη εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ τους, ἐνῶ ταυτόχρονα τούς διαφοροποιοῦν ἀπό τούς ἄλλους.

Στίς δυσκολίες αὐτές, ὑποκειμενικές ὡς ἕνα βαθμό, προστίθενται ἄλλες, ἀντικειμενικές, πού ἀπορρέουν ἀπό τήν πληροφορία τήν όποία διαθέτουμε γιά τόν ἄνθρωπο καί τήν κοινωνία στά τέλη τοῦ Μεσαίωνα· πιδ συγκεκριμένα γιά τὸ Βυζάντιο:

- Διατηροῦνται οί μαρτυρίες πού προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπό τήν ἔρχουσα τάξη.
- Τὸ ὕλικό τὸ όποιο προτίθεται ὁ ιστορικός νά ἐπεξεργασθεῖ ἔχει ἤδη ὑποστεί τή φθορά τοῦ χρόνου, καθῶς καί τίς ἀλλεπάλληλες ἐπιλογές εἴτε ἀπό τούς συγχρόνους μέ τὰ γεγονότα εἴτε ἀπό τούς λογίους τῶν μετέπειτα γενεῶν.

Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅλους αὐτούς τούς περιορισμούς θά ἐπιχειρήσουμε νά διακρίνουμε τήν εἰκόνα πού εἶχαν γιά τούς ἴδιους οί πολίτες-ὑπήκοοι τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καί τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, εἰκόνα πού βέβαια πρόβαλλαν καί πρὸς τὰ ἔξω.

* Ἡ ἐργασία αὐτή σέ μία πρώτη μορφή ἀνακοινώθηκε στό Διεθνές Συμπόσιο «Représentation du passé et transmission de l'identité dans les Balkans du XIVème au XIXème siècle», Παρίσι, Ὀκτώβριος 1986.

1. Εἶναι γνωστό ὅτι τὸ θέμα τῆς ταυτότητας καί τῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα ἀντικείμενο συζητήσεων, οἱ όποιες λαμβάνουν συχνά χαρακτήρα πολεμικῆς. Περιορίζομαι νά παραπέμψω στήν ἐργασία τοῦ S p. V r y o n i s, *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture, Byzantina kai Metabyzantina 1* (1978), σελ. 237-256, ὅπου παρουσιάζεται σφαιρικά τὸ πρόβλημα καί παρατίθεται ἡ σημαντικότερη σχετική βιβλιογραφία.

Για τις ανάγκες αυτής της εργασίας κρίνεται σκόπιμο να αποφευχθούν οι όροι Βυζάντιο και Βυζαντινός, μολονότι έχουν καθιερωθεί από τον ΙΣΤ' αιώνα και μία χρήση τεσσάρων αιώνων δημιουργεί καθεστώς. Και τούτο διότι, η εισαγωγή όρου που επινόηθηκε μεταγενέστερα από την εξεταζόμενη περίοδο θα προκαλούσε σύγχυση, εφόσον αναφερόμαστε σε προβλήματα ταυτότητας. Οι άνθρωποι του Μεσαίωνα είχαν να επιλέξουν, ανάλογα βέβαια με την εποχή και τη συγκυρία, μεταξύ τριών ονομασιών: *Ρωμαῖος*, *Γραικός*, *Ἕλλην*. Ἄς μὴ λησμονεῖται ὅτι γιὰ ἐκείνους *Βυζάντιον* καὶ *Βυζάντιοι* ἀντιπροσώπευαν αὐστηρά, καὶ μόνο σὲ λόγια γλώσσα, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοὺς κατοίκους της.

Ἔτσι, τοῦλάχιστον μέχρι τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, εἶναι τόσο σαφές, ὥστε νὰ μὴν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση ὅτι οἱ ἴδιοι χρησιμοποιοῦσαν κυρίως τὸν ὄρο *Ρωμαῖοι* τὸ κράτος συνιστοῦσε τὴν *Ρωμαίων ἀρχὴν* καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπικράτεια ἀναφέρονταν στὴν *Ρωμανίαν*, στὴν *Ρωμαῖδα*, στὴν *Ρωμαίων ἐπικράτειαν* κλπ. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ νομικὴ ἀντίληψη καὶ ἔκφραση, ἀλλὰ γιὰ πλήρη συνείδηση ταυτότητας ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας, πού θὰ προβεῖ στὴν ἀκραία πολιτικὴ ἐπιλογή ταυτίζοντας τὴν προσωπικὴ του τύχη με τὴν τύχη τοῦ κράτους, τοῦ ὁποῖου ἀποτελοῦσε τὴν ὑψίστη ἔκφραση, ὑποσημαίνεται πιστὸς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ *Ρωμαίων*.

Εἶναι νόμιμο νὰ θέσουμε τὸ ἐρώτημα σὲ ποῖο κόσμο ζοῦσαν οἱ Ρωμαῖοι αὐτὴ τὴν περίοδο, ποῖο παρελθὸν διεκδικοῦσαν καὶ τέλος πῶς ἔφθασαν νὰ διατηροῦν μία ὀνομασία πού θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀναχρονιστικὴ. Ἄδρὰ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ διατυπωθεῖ ἡ ἀπάντηση ὅτι τὸ ρωμαϊκὸ κράτος παγιωμένο σὲ σοβαρὰ ἐσωτερικὰ κοινωνικο-οικονομικὰ προβλήματα, ὀφειλόμενα κυρίως στὴν ἀπαρτίωση ἐνὸς ἰδιότυπου φεουδαρχικοῦ συστήματος, ἀποτελοῦσε πλέον μία πολιτικὴ μονάδα μεταξύ πολλῶν ἄλλων, ἡ ὁποία ὑφίστατο τὴ συνεχῆ πίεση ἐνὸς κατακτητικοῦ Ἰσλάμ, τὶς ἐπετακτικὲς τάσεις τῶν σλαβικῶν κρατῶν τῶν Βαλκανίων καὶ κυρίως τὴν ἐπιθετικότητα τῆς Δύσης, ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εἶχε πάρει ἰδιαίτερα ἀπειλητικὲς ἐκφράσεις. Ὁ σκληρὸς αὐτὸς ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη τῆς Χριστιανοσύνης, τῆς ὁποίας τὸ ἰσχυρότερο ἐπεδίωκε τὴν ὑποταγὴ τοῦ ἀσθενέστερου καὶ ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ρωμαϊκῆς ταυτότητας ἀπὸ μία Δύση ἐφοδιασμένη με πολλὰ μέσα πίεσης, ὑποχρέωναν τοὺς Ρωμαίους νὰ υπερασπίζον αὐτὴ τὴν ταυτότητα, τὴ συνυφασμένη με τὴ μακροαίωνη ζωὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἀπότοκο τῆς βαθιᾶς πίστεως ὅτι ἀποτελοῦσαν τοὺς μοναδικούς συνεχιστὲς τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Οἱ Ρωμαῖοι ὅμως δὲν ἦταν οἱ μόνοι μέσα στὶς δύο Χριστιανοσύνες πού διεκδικοῦσαν αὐτὴ τὴ συνέχεια. Ἡ πολιτικὴ καὶ οἱ στόχοι τῆς Ἁγίας Ἐδρας (*Ecclesia Romana*) καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ καὶ τὰ σχέδια, τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸν

I' αιώνα, τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς (Γερμανικῆς) Αὐτοκρατορίας εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ στήριξη ποὺ τοὺς ἀπέφερε ἡ σύνδεσή τους μὲ τὴν ἀρχαία ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ, οἱ Δυτικοὶ μποροῦν νὰ δεχθοῦν τὸν αὐτοκράτορα Ρωμαίων μόνον ὡς *Imperator Novae Romae* ἢ *Imperator Constantinopolitanus* ἢ τέλος *Imperator Graecorum*. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ πάπας Νικόλαος Ε' (1447-1455) στὴ διαθήκη του καὶ μετὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπώλεια τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους δὲν ὀνομάζει τὸν Κωνσταντῖνο IB' αὐτοκράτορα Ῥωμαίων ἀλλὰ αὐτοκράτορα Γραικῶν, στὸν ὁποῖο μάλιστα εἶχε ὑποσχεθεῖ κάθε δυνατὴ ἀρωγὴ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς Ὀθωμανοὺς¹.

Οἱ ρωμαῖοι συγγραφεῖς ὅταν ἀναφέρουν τὸν ὄρο Γραικοὶ στὴ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν περιπτώσεων εἶναι γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὴ χρῆση τοῦ στοὺς Λατίνους². Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' πρὸς τὸν πάπα, στὸν ὁποῖο ἐκθέτει τὰ προβλήματα στὶς σχέσεις του μὲ τὸν Κάρολο Ἀνδεγαυὸ καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητεῖ βοήθεια, εἶναι ἰδιαίτερα σαφὲς καὶ διαφοριστικόν: εἶναι γὰρ καὶ Ῥωμαῖους, οὗς αὐτοὶ Γραικοὺς ὀνομάζουσι, τοῦ αὐτοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας τοῖς Ἰταλοῖς...³. Ὁ Μιχαὴλ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἀντιδιαστείλει τὶς δύο ὀνομασίες καὶ νὰ ὑπογραμμίσαι, ἴσως, στὸν πάπα τὴν πραγματικὴ ταυτότητα τῶν Ρωμαίων.

Μετὰ μία τόσο μακρὰ πρακτικὴ Ρωμαίων καὶ Λατίνων, οἱ μὲν νὰ διεκδικοῦν τὴ ρωμαϊκὴ ταυτότητα, οἱ δὲ νὰ τὴν ἀρνοῦνται διαπιστώνουμε ὅτι ὁ κανόνας, ὅπως ὅλοι οἱ κανόνες ἐξᾴλλου, δὲν ἔχει καθολικὴ ἰσχὺ. Τὰ δύο παραδείγματα ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι ἐνδεικτικά. Ὁ Enea Silvio Piccolomini, ἐπίσκοπος τοῦ Graz καὶ σημαντικὸς λόγιος τοῦ IE' αἰώνα, στὴν ἀλληλογραφία του χρησιμοποιεῖ σχεδὸν ὅλους τοὺς τύπους ὀνομασιῶν: οἱ κάτοικοι τῆς κατακτημένης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς αὐτοκρατορίας ἀναφέρονται ὡς *Graeci*, ἡ χώρα ὀνομάζεται *Graecia*, ὁ Κωνσταντῖνος IB' εἶναι *Imperator Novae Romae* καὶ τέλος ἡ κατεστραμμένη αὐτοκρατορία εἶναι τὸ *Imperium Romanum*⁴. Στὴν ἐπίσημη ἀλληλογραφία τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Κιέβου ἀπαντᾶται ἡ ἔκφραση... *ulti-*

1. A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, τόμ. Β', Βερόνα 1976, σελ. 144, ... *Constantini imperatoris Graecorum*...

2. Βλ. παραδείγματος χάριν Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονικὴ διήγησις (Niceta Choniatae Historia)*, ἔκδ. I.- A. Van Dieten, CFHB 11/1, Βερολίνο 1975), σελ. 411. Ὁ Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας ἀπευθυνόμενος στὸ γιό του καὶ στοὺς ἐπισκόπους τῆς συνοδείας του τοὺς προτρέπει: ἀναπαύσασθαι χρεῶν ὑμᾶς ἐνταυθοῖ... ἐκ τοῦ παρίστασθαι τῷ βασιλεῖ Γραικῶν ἀναρρωσθήητε. Ἐπίσης στὴ σελ. 477 ὁ Χωνιάτης γράφει: οἱ δ' Ἀλαμανοί... ἠῶχοντο τάχιον κρατῆσαι Γραικῶν. Γεώργιος Παχυμέρης (*Georgii Pachymeris, De Michaele et Andronico Palaeologis*, ἔκδ. I m m. Bekker, CSHB, Βόννη 1935), τόμ. Α', σελ. 410. Πιεζόμενος ἀπὸ τὸν Κάρολο Ἀνδεγαυὸ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐκστρατεία... ἀντεπήγε γὰρ καὶ ὁ πάπας τὰ ὑπὲρ τῶν Γραικῶν δίκαια...

3. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α', σελ. 359.

4. Pertusi, ὁ.π., τόμ. Β', σελ. 48, 50, 52, 54.

*mi Constantini Romanorum imperatorum...*¹, ή οποία αναφέρεται στον Κωνσταντίνο ΙΒ΄ Παλαιολόγο. Αυτό όμως δεν εμποδίζει τον Ίσιδώρο να αποδώσει και στον Φρειδερίκο Γ΄ των Αψβούργων (ό οποίος στέφθηκε στη Ρώμη τὸ 1452) τὸν τίτλο *Imperator... Romanorum*².

Ἐντούτοις, οἱ ενδιαφερόμενοι ἐπέμεναν νὰ ἀναγνωρίζονται ὡς Ρωμαῖοι, νὰ προβάλλουν δηλαδὴ τὴν ταυτότητα ποὺ ἀνέκαθεν εἶχαν³· ἂν υἰοθετοῦσαν τὴν ὀνομασία Γραικοί, οἱ συνέπειες θὰ ἦταν σοβαρές. Θὰ σήμαινε ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὴν παραδοχὴ τῆς ὑποταγῆς τους στὴν παγκοσμιότητα τῆς Ἀγίας Ἐδρας, ἢ ὁποῖα καταργοῦσε τὴν οἰκουμενικότητα τῆς αὐτοκρατορίας τους καὶ τῆς Ἐκκλησίας τους. Ἀκριβῶς σὲ μία περίοδο ἀδυναμίας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους —τῆς ὁποίας προφανῶς καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν σαφὴ συνείδηση⁴— ἦταν εὐλογία ἢ ἀνάγκη διατήρησης αὐτῆς τῆς οἰκουμενικότητας ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ τὴ λειτουργία ἰδεατῶν ἀντιπροσωπικῶν μηχανισμῶν. Ἀναμφίβολα, ἡ πραγματικότητα τῶν τελευταίων αἰώνων ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ ρωμαϊκὴ ἰδεολογία, τῆς ὁποίας κυρίαρχα στοιχεῖα μεταξὺ ἄλλων ἀποτελοῦσαν ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἀντιπροσώπευε τὴν ὕψιστη ἐξουσία ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἡ πίστη ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἦταν ὁ περιούσιος λαὸς τοῦ Θεοῦ⁵, τῆς ὁποίας ἐσχατολογικὴ προέκταση συνιστοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας συνέπιπτε μὲ τὸ τέλος τοῦ κόσμου⁶. Ἀλλὰ ἡ Ρωμανία δὲν ἦταν πιά ἓνας χῶρος χωρὶς ὄρια, μία οἰκουμένη τῆς ὁποίας ἡ ἀπεραντοσύνη μποροῦσε νὰ δέχεται στοὺς κόλπους της ὅλα τὰ ἄτομα ἢ ὅλες τὶς ἐθνότητες ποὺ ἀναγνώριζαν τὴν ἀπόλυτη ἐξουσία ἐνὸς αὐτοκράτορα, ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος μεριμνοῦσε γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ.

Ἡ συρρίκνωση τῆς ἐπικράτειας καὶ ταυτόχρονα ἡ ὀριστικὴ ἀπώλεια τοῦ πολυ-εθνικοῦ χαρακτήρα παρέχουν βαθμιαῖα στοὺς Ρωμαίους μιὰ ὁμοιογένεια,

1. Pertusi, ὁ.π., τόμ. Α΄, σελ. 60.

2. Pertusi, ὁ.π., τόμ. Α΄, σελ. 62, ...*christianissimo et [invictissimo] illustrissimo Romanorum invictissimo imperatori*. Βλ. καὶ σελ. 377, ὑποσ. 8.

3. Πρβλ. P. Charanis, *How Greek was the Byzantine Empire?* Bucknell Review, 11, 3 (1963) [= *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, ἀρ. XXII, σελ. 101]. P. Gounaridis, "Grecs", «Hellènes» et "Romains" dans *l'État de Nicée*, Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο, τόμ. Α΄, Πέθυμο 1986, σελ. 248-257. Πρβλ. ἀκόμη Τ. Λουγγῆ, Ὁ Ἑλληνισμὸς στὸ Βυζαντινὸ κράτος ἀνάμεσα στὶς δύο ἀλώσεις (1204-1453), Τομὲς 34-35 (1978), σελ. 5.

4. Πρβλ. I. Ševčenko, *The Decline of Byzantium Seen, through the Eyes of its Intellectuals*, DOP, 15 (1961) [= *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, ἀρ. II, σελ. 186].

5. Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 117, ...τὸ σὸν ἅγιον ἔθνος, ὃ τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄνομα τὸ σὸν ἅγιον ἐπικέκληται ὄνομα καὶ ἀκόμη... ἀπόδος τοῖς πονηροῖς γείτοσιν ἡμῶν εἰς τὸ ἐπταπλάσιον ὅσα ἐπανηρέυσαντο κατὰ τῆς κληρονομίας σου.

6. Βλ. G. Podskalsky, *Représentation du Temps dans l'eschatologie impériale byzantine*, Le temps chrétien de la fin de l'antiquité au Moyen-Age, IIIe-XIIIe siècles, Παρίσι 1984, σελ. 439-468.

ιδιαίτερα στην άρχουσα τάξη και ως ένα μεγάλο βαθμό, στα αρχόμενα κοινωνικά στρώματα. Η όμοιογένεια αυτή χαρακτηρίζεται από τρία στοιχεία:

- Τους δεσμούς με ένα κοινό παρελθόν.
- Τήν ελληνική γλώσσα.
- Τήν Ὀρθοδοξία.

Οί διαψεύσεις του παρόντος τους υποχρεώνουν να καταφεύγουν σε ένα απόωτερο παρελθόν ρωμαϊκό και κυρίως ελληνικό, πλούσιο σε επιτυχίες και δόξα, το οποίο έλκουν προς αυτούς, δίνοντας έτσι την εντύπωση στο σημερινό αναγνώστη των πηγών ότι ελαχιστοποιούν το χρόνο που τους χωρίζει από αυτό. Το παρελθόν αποτελεί, ακόμη περισσότερο σε αυτή την περίοδο, σύντροφο του παρόντος και το σημείο αναφοράς για τη μελέτη, ανάλυση και εκτίμηση μιας ανησυχητικής επικαιρότητας. Με άφετηρία τη δική τους καθημερινότητα κάνουν μέσα στα κείμενά τους τόσο συχνή μνεία προσώπων και γεγονότων από την αρχαία Ελλάδα ή ακόμη από την αρχαία Ρώμη ή από άλλους προηγούμενους πολιτισμούς, ώστε η παράθεση κάποιων παραδειγμάτων θα μείωνε ή και θα άλλοιωνε τη σημασία του πράγματος. Η προσέγγιση αυτού του παρελθόντος ήταν δυνατή μόνο μέσω της ελληνικής παιδείας (θύραθεν παιδεία), προνόμιο βέβαια της άρχουσας τάξης και αυτών που είχαν την τύχη να επιλεγούν για να υπηρετήσουν το κράτος και τους μηχανισμούς του¹. Η κατάκτηση αυτής της γνώσης σήμαινε επίσης τη δυνατότητα διείσδυσης τόσο στο γράμμα, όσο και στο πνεύμα του ορθόδοξου δόγματος, ώστε εκτός των άλλων να καθίσταται δυνατή η στήριξη και η υπεράσπισή του. Αυτή η πεπαιδευμένη αριστοκρατία θεωρούσε ήδη από παλιά «βαρβάρους» όλους εκείνους που δεν είχαν ανατραφεί με την αρχαία παιδεία, που δεν κατείχαν την ελληνική γλώσσα και που τέλος δεν αποτελούσαν μέλη της οικουμενικής Ἐκκλησίας. Είναι ακριβώς αυτές οι τρεις παράμετροι που διαφοροποιούσαν τους Ρωμαίους από τον κόσμο που τους περιέβαλλε.

Η δυτική Χριστιανοσύνη όμως δεν περιοριζόταν μόνο στην άμφισβήτηση της ρωμαϊκής τους ταυτότητας. Ἀμφισβητούσε επί πλέον ότι αποτελούσαν μέρος του χριστιανικού κόσμου. Ἀποκαλώντας τους Ρωμαίους (Γραικούς) λευκούς Ἀγαρηνούς, οι Δυτικοί τους κατέτασσαν στην ίδια μοίρα με το Ἰσλάμ, δηλαδή τους «άπιστους», κατ' ἔξοχὴν ἐχθρούς της Χριστιανοσύνης². Μέσα από αυτή την όπτική ο Κάρολος Ἀνδεγαυός, αδελφός του Λουδοβίκου Θ', ανεξάρτητα από το πόσο ήταν σε θέση να πείσει άλλους χριστιανούς ήγεμόνες, μπο-

1. Πρβλ. I. Ševčenko, ό.π., σελ. 169-196. Τοῦ ἴδιου, *Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century*. Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines τόμ. Α', Βουκουρέστι 1974 [= Society, ό.π., άρ. 1, σελ. 69-91]. L. Marmorini, *Héritage antique et réalités à Byzance à la fin du Moyen-Age*, Héritages et emprunts culturels dans le monde médiéval, Παρίσι (υπό έκτύπωση).

2. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α', σελ. 367.

ροῦσε νὰ νομιμοποιεῖ τὴν ἐπιθετικὴ του δράση ἐναντίον τῶν Ρωμαίων ὡς προάσπιση ὄχι μόνο τῶν προσωπικῶν του συμφερόντων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Χριστιανοσύνης. Ἡ ἐξομοίωση τῶν Ρωμαίων μὲ τοὺς ἀπογόνους τῆς Ἄγαρ ὑποχρέωνε τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο νὰ τονίζει μὲ κάθε εὐκαιρία στοὺς πάπες ἢ στὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας τὴ χριστιανικὴ πίστη τῶν Ρωμαίων σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων ποὺ προηγήθηκαν τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Λυῶν (1274). Γιὰ τὴν ἄρση αὐτοῦ τοῦ μεγάλου σκανδάλου¹ ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ὑπῆρξε γιὰ τὸν Μιχαὴλ Η΄ ἡ ἐκλογή ὡς πάπα τοῦ Γρηγορίου Ι΄ (1271/2-1276), ὁ ὁποῖος προερχόμενος ἀπὸ τὴ Συρία, ἦταν ἀναμφισβήτητα σὲ θέση νὰ ἐκτιμῆσει τὰ πλεονεκτήματα τῆς διατήρησης τοῦ *status quo* στὴν Ἀνατολή. Ἀποδίδοντας στοὺς Ρωμαίους τὴ χριστιανικὴ τους ταυτότητα, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση βέβαια τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐνίσχυε καὶ ἐπεξέτεινε τὸν ἡγεμονικὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ἐνῶ ταυτόχρονα προωθοῦσε τὰ εὐρύτερα συμφέροντα καὶ τὰ ὄρια τῆς Χριστιανοσύνης ἀπέναντι στὸ Ἰσλάμ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ ὁ Παχυμέρης χρησιμοποιεῖ σὲ ὅλο του τὸ ἔργο τὸν ὄρο Ρωμαῖοι, καταφεύγει στὴν ὀνομασία Γραικοὶ ὅταν ἀναφέρεται καὶ καταγράφει τὶς σχέσεις καὶ τὶς συναλλαγές τῆς Ρωμανίας μὲ τὴ Δύση ὅσον ἀφορᾷ στὸ ζήτημα τῆς Ἑνώσεως τῆς Λυῶν. Εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὰ δύο χωρία του, στὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ὑπάρχουν δύο ἐπίπεδα γραφῆς: στὸ πρῶτο, ὅπου ἡ ἀκριβὴς ἀποτύπωση καὶ μεταφορὰ —σὲ πλάγιο πάντα λόγο— τοῦ προφορικοῦ ἢ γραπτοῦ διαλόγου μὲ τοὺς Λατίνους, χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *Γραικοὶ* ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀποτελεῖ τὸν προσωπικὸ λόγο τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπανερχεται στὴν ὀνομασία *Ῥωμαῖοι*. Τὰ χωρία αὐτὰ ὅπου περιγράφεται ἡ ἀποστολὴ πρέσβων στὸν πάπα εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) . . . ὑπὲρ Γραικῶν ἀδελφῶν καὶ αὐτῶν ὄντων καὶ τοῦ αὐτοῦ ἡξιωμένων ὀνόματος, καὶ οὕτως ἐκκόπτειν πειρᾶσθαι τὰ κατὰ τῶν Ῥωμαίων . . . μηχανήματα².

β) . . . ὑπερμαχεῖν τῶν Γραικῶν . . . διὰ δὲ τοῦ πάλιν ἀσφαλῶς τοὺς Ῥωμαίους ἔχειν . . .³.

Ὁ ἴδιος συγγραφέας καταγράφοντας τὴν ἰδιότυπη διγλωσση ἱερουργία ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τῶν πρέσβων τοῦ πάπα στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ὁποία συνιστοῦσε τὴν ἐπίσημη ὑλοποίηση τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν μὲ ἀποκορύφωμα τὴ μνεία τοῦ πάπα Γρηγορίου Ι΄ ὡς ἄκρον ἀρχιερέως τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καὶ οἰκουμενικοῦ πάπα⁴, φθάνει νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ ἐπίρ-

1. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α΄, σελ. 368.

2. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α΄, σελ. 362.

3. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α΄, σελ. 367.

4. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α΄, σελ. 399. Βλ. καὶ V. Laurent et J. Darroüzes, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976, σελ. 317: χρυ-

ρημα *Γραικικῶς* (δηλαδή σὲ ἑλληνική γλῶσσα) σὲ ἀντιδιαστολή μὲ τὸ *Ῥωμαϊκῶς* (δηλαδή στὴ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, λατινικά)¹. Ἐνδεχομένως, γιὰ νὰ διατυπώσουμε μία ὑπόθεση, ὁ Παχυμέρης σκόπιμα ἐπιλέγει μία ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξη διατύπωση προκειμένου νὰ ὑπογραμμίσει πὼς τὸ γεγονός βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο, τὴ συνέχεια καὶ τὴν ἀντίληψη τῆς ρωμαϊκῆς ὀρθοδοξίας ἐπισημαίνοντας ἴσως ἔτσι τὸ συγκυριακὸ πολιτικὸ του χαρακτήρα, δεδομένου ὅτι Ὁρθοδοξία καὶ ρωμαϊκὴ ταυτότητα ἦταν ἔννοιες ἀδιαχώριστες.

Ἡ Ὁρθοδοξία βαθιὰ ριζωμένη στὴ συνείδηση ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, συστατικὸ θεμελιακὸ καὶ ἀναπόσπαστο τῆς ταυτότητάς τους, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀπεμποληθεῖ ἀκόμη καὶ ἂν τὸ καλοῦσαν ἐπιταγὲς ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πράξη, ὅπως οἱ Ἐνώσεις τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Μιχαὴλ Η' νὰ ὑπαγάγει τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία στὴν Ἁγία Ἐδρα, προκειμένου νὰ πλήξει τὸν ἐχθρὸ τῆς Ρωμανίας Κάρολο Ἀνδεγαυό, προκάλεσε στὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία σημαντικὴ ἔνταση, ἡ ὁποία κατέληξε σὲ κλιμάκωση βιαίων ἀντιδράσεων καὶ καταστολῆς ἀντίστοιχα. Δύο παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ καταδείξουν πόσο αὐτὴ ἡ πρωτοβουλία καταδικάστηκε ὄχι μόνον ὡς ὑποθήκη γιὰ τὸ μέλλον ἀλλὰ καὶ ὡς προδοσία αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς Ὁρθοδοξίας, πεμπτουσίας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Μία προσωπικότητα τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ Μελέτιος, γνωστὸς ὡς «ἄγιος», τιμωρήθηκε μὲ ἐκτομὴ τῆς γλῶσσας ἐπειδὴ δὲν δίστασε ἀποτεινόμενος στὸν αὐτοκράτορα νὰ τὸν ἀποκαλέσει δημόσια δεύτερο Ἰουλιανό². Ἡ σορὸς τοῦ Μιχαὴλ Η' δέκα χρόνια σχεδὸν ἀργότερα ἔτυχε εὐτελέστατης ταφῆς ἀπὸ τὸ γιὸ καὶ διάδοχό του Ἀνδρόνικο Β', ὁ ὁποῖος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὑπογράμμισε τὴν πίστη του στὴν Ὁρθοδοξία καὶ τὴν ἀποδοκιμασία του γιὰ τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ τοῦ πατέρα του στὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας³.

Τὰ προβλήματα ποὺ ἀνεφύησαν ἀπὸ τὴν *in extremis* Ἐνωση τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438/9) δὲν ἦταν λιγότερο σοβαρὰ γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ παρατεταμένες διαπραγματεύσεις ποὺ κατέληξαν στὴν Ἐνωση καθὼς καὶ ἡ μακρὰ παραμονὴ ἐκτὸς αὐτοκρατορίας τῆς ρωμαϊκῆς πρεσβείας, τῆς ὁποίας ἠγεῖτο ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, ἔφεραν πλησιέστερα τοὺς Ρωμαίους στὴν ἀποδοχὴ τῆς ταυτότητας *Γραικοί*, τὴν ὁποία οἱ Δυτικοὶ τοὺς ἀπέδιδαν. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ἐνωσης Συρόπουλου, ὁ ὁποῖος

σβουλλος λόγος τοῦ Μιχαὴλ Η' (τῷ τε τὸν ἀγιώτατον πρόεδρον Ῥώμης, ὡς οἰκοιμενικὸν πάπαν καὶ τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνον διὰδοχον, ἄκρον ἔχειν καὶ πρῶτον ἀρχιερέα).

1. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Α', σελ. 399.

2. Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Β', σελ. 17.

3. Νικηφόρος Γρηγορᾶς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* (*Nicephori Gregorae, Byzantina Historia*, ἐκδ. L. Schopen, CSHB, Βόννη 1829), τόμ. Α', σελ. 153, 159.

χρησιμοποιεί την όνομασία χωρίς δυσκολία ή επιφύλαξη σέ όλο του τό έργο¹. Πρόκειται πιά για τετελεσμένο γεγονός και ό όρος είχε ήδη γλιστρήσει στό λεξιλόγιο τών Ρωμαίων; Ίσως. Πάντως θά πρέπει νά σημειωθεί ή βίαη αντίδραση, όπως αναφέρεται από τόν ίδιο τόν Συρόπουλο, τοῦ μητροπολίτη Μηδείας Στεφάνου, ό όποιος πρίν από τήν αναχώρηση τής ρωμαϊκῆς πρεσβείας για τήν Ίταλία δήλωσε δημόσια στήν Κωνσταντινούπολη ότι θεωροῦσε ύβριστικό τό περιεχόμενο τής ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Εὐγενίου: 'Υβρίζει ἡμᾶς καλεῖ γάρ ἡμᾶς Γραικούς καί τοῦτό ἐστιν ὕβρις. Πῶς οὖν ἀπελευσόμεθα ἐκεῖ, ἐπεὶ ὕβρίζει μας;². Ό πάπας ποιούς ἄλλους, ἐκτός ἀπό τούς Ρωμαίους, ἐξύβριζε ἀποκαλώντας τούς Γραικούς; Ἀναμφίβολα ή περίπτωση τοῦ Στεφάνου δέν ἦταν μεμονωμένη. Ἡ όνομασία Γραικός για πολλούς Ρωμαίους προφανῶς ἐξακολουθοῦσε νά διατηρεῖ μία ἔννοια ταπεινωτική καί μειωτική, συνδεδεμένη μέ τήν ὑποταγή στόν ἡγεμονισμό τοῦ Πάπα καί τής Δύσης.

Ἀντίθετα μέ τήν εἰδική χρήση τής όνομασίας Γραικοί, ή όποία εἶναι ἀναμφίβολα ἀρνητικά φορτισμένη, στά τέλη τοῦ ΙΔ' καί στόν ΙΒ' αἰώνα, οἱ Ρωμαῖοι δέν διστάζουν νά χρησιμοποιοῦν τόν όρο "Ἕλληνες"³. Θα ἦταν ὅμως λάθος νά πιστέψουμε ότι ή ρωμαϊκή ταυτότητα έχει χάσει τό περιεχόμενο καί τό βάρος της⁴. Ἄν καί ή χρήση τοῦ "Ἕλληνες δέν εἶναι ἀκόμη εὐρεία, εἶναι προφανές ότι δέν ὑπάρχει πιά ἀσυμβατότητα ή καλύτερα ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς όνομασίες 'Ρωμαῖος καί "Ἕλλην. Πρόκειται για ἓνα φαινόμενο ὡσμωσης μεταξύ τών δύο ἔννοιῶν, τής όποίας ή πιό γνωστή καί διαυγῆς ἔκφραση βρίσκεται στά γραπτά τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ. Οἱ ἀναφορές του χρησίμευσαν ἐδῶ καί καιρό για νά στηρίξουν τή θέση ότι ό Γεμιστός ἦταν ό τελευταῖος Βυζαντινός καί ό

1. V. Laurent, *Les "mémoires" du grand évêque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Παρίσι 1971.

2. Laurent, ὁ.π., σελ. 124. Ό αὐτοκράτορας φαίνεται νά μή θεωρεῖ «ὕβρις» τήν όνομασία Γραικοί. Εἶναι πιθανό ή αὐτοκρατορική ἀντίδραση στά λεγόμενα τοῦ Μηδείας Στεφάνου νά ὑπαγορεύεται ἀπό λόγους καθαρῆς πολιτικῆς σκοπιμότητας.

3. Για τήν οἰκονομία τής ἐργασίας αὐτῆς δέν κρίνεται σκόπιμη ή ἀναφορά στή γνωστή ἐξέλιξη τοῦ όρου "Ἕλληνες μέσα στή μακρὰ διάρκεια.

4. Πρβλ. D. A. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Ἀθήνα 1948 [= *Byzance: État-Société-Économie*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, ἀρ. XI, σελ. 129, ὑποσ. 1]. Ἀξίζει νά σημειωθεί ή ἔμφαση μέ τήν όποία ό Μανουήλ Β' τονίζει στους Θεσσαλονικεῖς τή ρωμαϊκή τους ταυτότητα καί τήν ἑλληνική τους καταγωγή: *Μνημονεύτεον ὑμῖν ἐστίν ότι Ῥωμαῖοι ἐσμέν, ότι ή Φιλίππου καί Ἀλεξάνδρου ὑμῖν ὑπάρχει πατρίς καί ὡς τοῦτοιν τοῖν γενοῖν τοῖς διαδόχοις ὡσπερ τις κληρός ἔλαχε κατιῶν ἐπὶ μακροῦ διαρκῆς...* Β. Α. οὐ δ α, *Ἐπισημειωτικὸς πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου*, *Μακεδονικά* 3 (1953/55), σελ. 297. Μέ τήν ἴδια ἔμφαση προβάλλει τή ρωμαϊκή του ταυτότητα ἀπό τόν τόπο τής ἐξορίας του ό τέως πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος... ἐμὲ τὸν παρὰ Ῥωμαίοις καί ἐκ Ῥωμαίων γεννηθέντα τε καὶ τραφέντα... (Γεώργιος Παχυμέρης, τόμ. Β', σελ. 89).

πρῶτος Νεοέλληνας¹. "Όμως μιὰ τέτοια ἄποψη μὲ βρίσκει διαμετρικὰ ἀντίθετο, διότι συνεπάγεται καὶ προϋποθέτει τὴν ἔννοια τῆς τομῆς, ἐνῶ πρόκειται γιὰ μιὰ συνεχή ζύμωση, προκαλούμενη ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα στὴν ὁποία ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἡ σύνδεση μὲ τὸ ἑλληνικὸ παρελθὸν ἀποτελοῦν στοιχεῖα σταθερὰ καὶ πανταχοῦ παρόντα. Ἡ σύζευξη αὐτῶν τῶν στοιχείων παρέχει στὸν Γεμιστὸ τὴν ἀδιάφυστη ἀπόδειξη τῆς ἑλληνικῆς ταυτότητας, ἐσμέν γὰρ οὖν . . ." *Ἕλληνες τὸ γένος ὡς ἢ τε φωνὴ καὶ ἢ πάτριος παιδεία μαρτυροῦν*², ἐνῶ ταυτόχρονα ἔχει τὴν ἄνεση νὰ ἐπικαλεῖται ὅτι ἀνήκει στὴν *Ῥωμαίων ἡγεμονίαν*³. Ἡ εἰκόνα τοῦ παρελθόντος τὴν ὁποία ἔχει ὁ Γεμιστὸς καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ μεταδώσει στοὺς ἄλλους, καὶ στὴν προκειμένη περίπτωσι στὸ δεσπότη Θεόδωρο καὶ στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ, φθάνοντας μέχρι τοὺς Δωριεῖς καὶ τοὺς Πελοποννησίους, προγόνους κατ' αὐτὸν τῶν Σαβίνων καὶ ἐπομένως τῶν Ῥωμαίων, δημιουργεῖ τὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ ὑποχρέωση νὰ δεσμευθοῦν γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἐνσαρκώνει τὴν ἄμεση συνέχεια αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἐνῶ ἡ ὀνομασία Γραικὸς παρουσιάζεται νὰ ἔχει εἰσαχθεῖ, ἀκόμη κι ὅταν οἱ Ῥωμαῖοι φθάνουν νὰ τὴν χρησιμοποιοῦν, ἡ ἑλληνικὴ ταυτότητα φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ ἀπόληξη μιᾶς μακρᾶς ἐσωτερικῆς διαδικασίας καὶ ὅτι γεννήθηκε ἀπὸ αὐτοὺς, γιὰ αὐτοὺς. Τελειώνοντας πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ὀνομασίες *Ῥωμαῖος*, *Γραικός*, *Ἕλλην* μετὰ μακρὰ διαδρομῆ, ἡ κάθε μιὰ μέσα ἀπὸ ἰδιαίτερους δρόμους, μὲ τὴ δική της δυναμικὴ καὶ τὸ δικό της φορτίο κατέληξαν στοὺς νεώτερους χρόνους νὰ ἐκφράζουν στὴν οὐσία μιὰ καὶ μόνη ταυτότητα⁴.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

1. Zakythinos, ὁ.π., σελ. 132-133.

2. Σ π. Λάμπρου, *Γεωργίου Γεμιστοῦ εἰς Μανουήλ Παλαιολόγον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων*, Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά 3 (1926), σελ. 247.

3. Σ π. Λάμπρου, *Πλήθωνος συμβουλευτικὸς πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον περὶ τῆς Πελοποννήσου*, Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά 4 (1930), σελ. 129. Ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Γεμιστοῦ δὲν προκύπτει ὅτι δὲν ἤθελε πιά νὰ εἶναι Ῥωμαῖος, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ D. A. Zakythinos, ὁ.π., σελ. 133. Στὸ πρόσωπο τοῦ Γεμιστοῦ συμφιλιώνονται ἀρμονικὰ ἡ ρωμαϊκὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ ταυτότητα, βλ. L. Mavrommatis, *Storia del pensiero politico*, La civiltà bizantina dal XII al XV secolo, Ρώμη 1982, σελ. 104-108.

4. Πρβλ. I. Djurić, *Sumrak Vizantije*, Βελιγράδι 1984, σελ. 428-430. Κ Θ Δ η μ α ρ ᾶ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1980², σελ. 82-86.

